

Eindverslag

restauratie en plaatsing

N.A.G. Lohman-orgel

(gebouwd in 1866 voor de Doopsgezinde Kerk te Nieuw-Scheemda)

in de

Protestantse Kerk van Termunten

Utrecht, Maart 2010

Peter van Dijk

Inleiding

Van de romano-gotische kruiskerk in Termunten bleven het koor en een vieringtravee bewaard. Na zware oorlogsschade (brand) in 1945 is de kerk van 1948 tot 1950 gerestaureerd. Daarbij is een nieuwe toren gebouwd. Het meubilair (deels uit 1654) en het orgel (Matthias Amoor, 1739) gingen bij de brand van 1945 helaas verloren. Omdat de verwoesting van dit orgel, zijnde het enige nog grotendeels ongewijzigd bewaard gebleven werkstuk van de Groninger orgelmaker Matthias Amoor, een onherstelbare historische aderlating voor het Groninger orgelbezit heeft betekend, wordt zijn geschiedenis hier ook kort beschreven.

Vanaf 1945 tot 2010 was er in de kerk geen pijporgel aanwezig. Met de plaatsing - na restauratie - van het N.A.G. Lohman-orgel (1866) is het ondanks zijn turbulente geschiedenis nog altijd schitterende kerkgebouw weer van een rijksmonumentaal orgel voorzien. Een zeer fraai klinkend en historisch gezien uiterst interessant instrument. Het is een van de weinige bewaard gebleven orgels van Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman (1834-1871), de laatste orgelmaker uit een familie, die gedurende vier generaties in de 19e eeuwse Groninger orgelgeschiedenis een vooraanstaande rol heeft gespeeld. Gedurende meer dan veertig jaren was het orgel opgeslagen, en daarom is de herplaatsing van dit zeer gaaf bewaarde instrument, na volledige restauratie, niets minder dan een daad van groot historisch en muzikaal belang. Het resultaat van de door Mense Ruiter orgelmakers (Zuidwolde) uitgevoerde restauratie is op 5 maart 2010 bij de eindkeuring bovendien beoordeeld als uiterst geslaagd.

Literatuur en bronnen

- Nicolaas Arnoldi Knock, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen ...*, Groningen 1788. Facsimile-editie bezorgd door Herman S.J. Zandt, Amsterdam 1972.
- Gerhard Willem Lohman, dispositieverzameling ca. 1830. Uitgegeven door Dr. Gustav Fock in *Het Orgel, jubileumnummer 1890-1960*.
- George Hendrik Broekhuysen Senior en Jan Zwart, *Aantekeningen bij Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen ... door N.A. Knock*. Uitgave bezorgd door W.D. van der Kleij en Willem Hendrik Zwart, Kampen 1973.
- George Hendrik Broekhuysen Senior, *Orgelbeschrijvingen (handschrift ca. 1850-1862)*. Uitgave bezorgd door Arend Jan Gierveld, Amsterdam 1986/1993.
- Édouard G.J. Gregoir, *Historique de la facture et des facteurs d'orgues*, Antwerpen 1865; facsimile-uitgave bezorgd door G. Potvlieghe, Amsterdam 1972.
- Orgelnieuws Fa. L. Verschueren c.v.*, Heythuysen 12-1968. Over het N.A.G. Lohman-huisorgel (1869) van de heer J.Por te Eelderwolde.
- Frans Talstra, diverse artikelen over de orgelmakers Lohman in het tijdschrift *de Mixtuur*: nummer 5 (12-1971), 7 (07-1972), 13 (04-1974), 17 (10-1976)..
- Frans Talstra, *Het Groninger orgelbezit van de Reformatie tot de Romantiek*. Stichting Oude Groninger Kerken, Bulletin 22, Groningen 1979.
- Willem de Ruiter, *Het einde van de orgelmakers Lohman*. In *de Mixtuur*, nummer 38 (03-1982).
- Het Groninger Orgelbezit van Adorp tot Zijldijk*. 5 delen. Stichting Groningen Orgelland, Groningen 1994-1998.
- Encyclopedie *Het Historische Orgel in Nederland*, 15 delen. Nationaal Instituut voor de Orgelkunst, Amsterdam 1997-2010.
- Jan Jongepier, *Rapport over het orgel uit de Doopsgezinde Kerk te Noordbroek, te plaatsen in de Hervormde Kerk te Termunten*. Leeuwarden 1998.
- Archief Mense Ruiter orgelmakers (Zuidwolde, Gn).
 Orgelarchief Peter van Dijk (Utrecht).
 Orgelarchief Frans Talstra (Kommerzijl).

Het vorige orgel in de Kerk van Termunten

In 1739 bouwde de Groninger orgelmaker Matthias Amoor († 1769) een orgel voor deze kerk. Amoor was afkomstig uit Danzig en hij verkreeg in 1727 het bugerrecht der stad Groningen, als orgelmaker, wijnhandelaar en herbergier. Zijn werk is sterk beïnvloed door dat van de orgelmaker Arp Schnitger. Mogelijk heeft Amoor ook daadwerkelijk het orgelmaken bij Schnitger geleerd, maar er zijn geen documenten bewaard die een dergelijk verondersteld dienstverband kunnen staven. Nicolaas Arnoldi Knock beschrijft het Amoor-orgel in 1788:

TERMUNTEN. (Een Dorp in het Groningerland.)

Het *Orgel* alhier, met 1 Hand-Clavier, en een aangehangen Pedaal, heeft navolgende stemmen.

Praestant	8 voet.	Quint	1 ½ voet.
Holfluit	4 v.	Mixtuur	geh.[gehalveerd*]
Octaaf	4 v.	Trompet	8 v. geh.[gehalveerd*]
Spitsfluit	4 v.	Tremulant.	
Quint	3 v.	Ventyl.	
Octaaf	2 v.		

Het Orgel loopt van C, tot drie gestreep c.

[* d.w.z. gedeeld in Bas en Discant.]

In de *Aantekeningen* en de *Orgelbeschrijvingen* van de 19e eeuwse Amsterdamse 'orgelcroniqueur' G.H. Broekhuijzen staat vermeld dat het orgel in Termunten drie blaasbalgen (spaanbalgen) had, door de orgelmakers N.A.Lohman en Zoonen was gerepareerd in 1802 en was gewijzigd in 1834, waarbij de Spitsfluit 4' werd vervangen door een Fluit Douce 4' (een gedekt fluitregister in plaats van een open conisch), de Trompet 8' en het klavier werden vernieuwd, en de (opliggende?) tremulant was vervangen door een inliggend exemplaar. Vermoedelijk verkreeg Broekhuijzen deze informatie rechtstreeks van de orgelmaker Gerhard Willem Lohman.

Rond 1930 werd het orgel nog hersteld door de Groninger orgelmaker Wolter Klaassens Beukema. Het stond opgesteld op een orgelzolder tegen de westwand van de kerk en was ondanks de wijzigingen het gaafst bewaarde specimen van het (bescheiden) oeuvre van Matthias Amoor. Daarvan resten thans nog het orgel van de Hervormde Kerk te Eexta (1733; sterk gewijzigd) en de Gereformeerde Kerk te Ruinerwold-Berghuizen (1743; nadien met een rugpositief en een vrij pedaal uitgebreid, maar van Amoor bleef vrij veel materiaal bewaard).

De westwand van de kerk na de brand van 1945

De orgelmakers Lohman

Stamvader van dit orgelmakersgeslacht was Dirk Lohman (1730-1814), geboren in Oostfriesland als zoon van een meubelmaker. In 1750 ging hij in de leer bij de orgelmaker C.G. Wallies te Leer; na diens overlijden in 1758 zette Lohman het bedrijf voort, aanvankelijk te Leer, later in Emden.

Uit deze periode bleef onder meer het in 1783 voltooide orgel in de Lutherse Kerk te Hage (Oostfriesland) bewaard. Rond 1790 vestigde Dirk Lohman zich met zijn beide zonen als orgelmaker in Groningen. Van zijn hand bleef in de provincie Groningen het orgel van de Hervormde Kerk te Stedum (1791) bewaard, zij het in sterk gewijzigde toestand.

Zijn zonen Gerhard Diederich (1764-1823) en Nicolaus Anthoni (1766-1836) traden toe tot het bedrijf. Nadat eerstgenoemde in 1801 zich door een ongeluk uit de orgelmakerij had moeten terugtrekken, werd deze voortgezet - en tot grote bloei gebracht - door Nicolaus Anthoni Lohman. Van zijn imponerende kunstambachtelijke vakmanschap getuigen nog altijd onder andere de orgels in de Hervormde Kerken te Ulrum (1807), Eenrum (1817) en Farmsum (1829).

Van jongsaf aan werken zijn zonen in het bedrijf mee: Diederik Hendrik (1797-1856), Hinderk Berends (1799-1854) en Gerhard Willem (1802-1856).

Diederik Hendrik vertrekt in 1819 naar Amsterdam en poogt daar, met wisselend succes, opdrachten te verwerven, aanvankelijk in samenwerking met het stamhuis te Groningen, later onafhankelijk daarvan.

Rond 1825 vestigt Hinderk Berends zich in Zutphen, waar hij een filiaal van de firma N.A. Lohman & Zonen opent. Rond 1836 vertrekt hij metterwoon naar Gouda en rond 1842 verhuist hij naar Leiden, nog altijd in nauwe samenwerking met het bedrijf in Groningen, dat vanaf 1836 wordt geleid door zijn broer Gerhard Willem. Onder Hinderk Berends' leiding komen onder meer orgels in Zutphen (Lutherse Kerk, 1831), Vorden (Hervormde Kerk, 1834) en Zoetermeer (Hervormde Kerk, 1839) tot stand. Van Gerhard Willem Lohmans hand zijn bijvoorbeeld de orgels in de Hervormde Kerk te Onderdendam (1841), de Doopsgezinde Kerk te Sappemeer (1855) en de Hervormde Kerk te Heinenoord (in 1855 gebouwd voor de Hervormde Kerk te Oterdum; in 1971 in Heinenoord geplaatst) bewaard gebleven. Van groot belang voor de Nederlandse orgelhistorie is ook een rond 1830 door G.W. Lohman aangelegde dispositie-verzameling, waarin ook diverse werkzaamheden van de firma Lohman zijn beschreven.

De vierde en laatste generatie orgelmakers Lohman wordt vertegenwoordigd door Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman (1834-1871), zoon van Hinderk Berends. Aanvankelijk werkt hij in het bedrijf van zijn vader. Na diens overlijden in 1854 zet hij, op naam van zijn moeder (*Firma Wed. H.B. Lohman en Zoon*), samen met de meesterknecht Johannes Schaaffelt, de Leidse orgelmakerij voort. (Deze wordt in 1883 overgenomen door de orgelmaker P.C. Bik.) Na het overlijden van zijn oom Gerhard Willem in 1856 vertrekt N.A.G. Lohman naar Groningen om diens bedrijf voort te zetten. In 1863 verhuist hij naar Assen. Helaas wordt daar in 1867 het faillissement van zijn bedrijf uitgesproken. Desondanks blijft N.A.G. Lohman actief als orgel-, piano- en muziekinstrumentenmaker. In 1870 vestigt hij zich als zodanig officieel in Zutphen. Na zijn overlijden in 1871 wordt het bedrijf nog een jaar voortgezet door zijn weduwe en de meesterknecht Julius Heinrich Derdack.

Uit een kennelijk zorgvuldig bijgehouden familiearchief verstrekt N.A.G. Lohman uitvoerige informatie aan de Belgische organoloog Édouard Gregoir (zie de literatuur-opgave).

N.A.G. Lohmans oeuvre is klein gebleven. Naast herstelwerkzaamheden en wijzigingen aan diverse orgels, alsmede in advertenties te koop aangeboden instrumenten waarvan de verdere lotgevallen voorsnog onbekend zijn, resten nog het orgel in de (voormalige) Hervormde Kerk te Rottum (1862; in 1889 sterk gewijzigd), een huisorgel uit 1869, het door Derdack minstens grotendeels voltooide orgel in de Rooms-Katholieke Kerk te Wijnbergen (1872), én het nagenoeg gaaf bewaard gebleven orgel dat hij in 1866 vervaardigde voor de Doopsgezinde Kerk te Nieuw-Scheemda. Dit instrument siert thans de kerk van Termunten.

Het N.A.G. Lohman-orgel in de Kerk van Termunten

In 1866 vervaardigde Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman (Assen) een orgel voor de Doopsgezinde Kerk te Nieuw-Scheemda. Rond 1905 werd het hersteld door de orgelmaker Wolter Klaassens Beukema (Groningen). In 1921 werd het instrument, na sluiting van het kerkgebouw, overgeplaatst naar de Doopsgezinde Kerk te Noordbroek. Na de Tweede Wereldoorlog werd ook deze kerk gesloten en raakte het aanvankelijk in de kerk achtergebleven orgel sterk in verval. Het werd uiteindelijk "gered" door de heer J. Zijlstra (Nieuwolda), die het zorgvuldig demonteerde en in zijn woonhuis opsloeg.

Nu, zo'n 45 jaren later, prijkt het door Mense Ruiter orgelmakers (Zuidwolde) uiterst piëteitvol gerestaureerde Lohman-orgel in de Kerk van Termunten, op de plaats waar in 1739 de Groninger orgelmaker Matthias Amoor een orgel had gebouwd dat door oorlogsgeweld in 1945 verloren ging. De restauratie werd in de jaren 2007-2010 in etappes uitgevoerd. Het schilderwerk werd verzorgd door Lammert Muller (Zuidhorn). Adviseur was aanvankelijk Jan Jongepier (Leeuwarden), die het instrument inventariseerde en een restauratieplan opstelde. Vanwege leeftijdsredenen droeg hij de begeleiding bij de restauratie zelf over aan Peter van Dijk (Utrecht).

Het instrument bleef buitengewoon gaaf bewaard. Behalve de bekroning van de orgelkast gingen slechts de orgelbank, de mechaniek van de forte/piano-constructie en de voetpomp voor de windvoorziening in de loop der tijden verloren. De laatstgenoemde drie orgeldelen zijn thans gereconstrueerd, en er is een elektrische windmotor toegevoegd in een kleine dempkist direct achter het orgel. Voor het overige is het orgel conserverend hersteld.

Het orgelfront

N.A.G. Lohman was, voorzover bekend, de enige telg uit het orgelmakersgeslacht Lohman die neogotische vormprincipes toepaste. Het orgel in Termunten heeft een eenvoudig drieledig neogotisch front op een onderbouw, die op de oorspronkelijke locatie in een balustrade was opgenomen. Er zijn drie vlakke pijpvelen. De grootste zeven frontpijpen zijn in het middenveld geplaatst, de zijvelen bevatten elk negen frontpijpen. De frontpijpen zijn bij de restauratie voorzichtig van hun niet-originele aluminiumverf ontdaan.

Het middenveld wordt aan de bovenzijde afgesloten met een wimberg, de zijvelen hebben een rechte bovenafsluiting. Oorspronkelijk werd het middenveld bekroond met een ornament, dat helaas spoorloos verdwenen is. In de frontkrans en in de bovenlijsten op de zijvelen zijn geometrische figuren uitgezaagd. Bij de pijpvoeten zijn tootlijsten aangebracht. De bovenblinderingen van de zijvelen zijn spitsbogig, het middenveld heeft een geschubde bovenblindering. De boerse vleugelstukken lijken door het Jugendstil te zijn geïnspireerd; ze dateren wellicht uit ca. 1905, dan wel uit 1921.

De onderbouw heeft aan de voorzijde drie onversierde panelen. Ter weerszijden van de orgelkas is thans wederom een balustrade aangebracht.

De opmerkelijke labia van de frontpijpen sluiten bij de neogotische vormgevingsprincipes aan; ze zijn hoog, opgeworpen, en hebben een spits gebogen bovenafsluiting. De makelij van de frontpijpen - en ook die van het metalen binnenpijpwerk - is vrij boers en wijkt af van die van vroegere Lohman-orgels.

De orgelkast en de klaviatuur

De orgelkast is 166,5 cm. breed (exclusief de klaviatuur en de voetpomp voor de windvoorziening) en 100,8 cm. diep (exclusief de orgelmotor). Het stijl- en regelwerk is van grenen, met eiken finer bekleeft; de panelen en de ornamentiek zijn van eiken. Van origine reeds was de kast met een kleurende vernis behandeld. Bij de restauratie is dit procedé, na herstel van de orgelkast, herhaald.

De klaviatuur is in de linkerzijwand van de orgelkast aangebracht. De manueel-ondertoetsen zijn aan de bovenzijden met ivoor belegd dat met nageltjes is bevestigd, en aan de voorzijde met

mahonie frontons versierd; de manueel-boventoetsen zijn van ebben. Het fraai vormgegeven pedaalklavier is van eiken. De (ebbenhouten) registerknoppen zijn in een horizontale rij boven de muziekllessenaar geplaatst. Uiterst links is een registerknop met het naamplaatje *NIHIL* geplaatst, wellicht oorspronkelijk bedoeld voor een uiteindelijk niet aangelegde windlosser. Het naamplaatje (volgens overlevering met het opschrift *FORTO*) van de registerknop voor de bediening van de piano/forte-mechaniek (uiterst rechts geplaatst) is niet meer aanwezig.

De windvoorziening

Het windtoestel is in de onderbouw van de orgelkast geplaatst en bestaat uit een magazijnbalg met dubbele vouw en ijzeren scharen, alsmede een schepbalg. Het geheel is hersteld, met inbegrip van nieuwe beledering. De voetbediening is op enig moment verdwenen. Mogelijk werd de schepbalg oorspronkelijk bediend met een rechts van de klaviatuur geplaatste voettrede, die in een later stadium werd overgebracht naar de rechterzijde van de orgelkast. Vanwege de aanwezige plaatsruimte is deze laatste situatie thans (met een losse voettrede) in ere hersteld. Tevens is een windmotor toegevoegd; er kan nu zowel op "voetwind" als op "motorwind" worden gespeeld.

Bij de nu voltooide restauratie kwamen in de balg de naam van Wolter Klaassens Beukema en enkele tezelfdertijd aangebrachte kranten uit 1906 tevoorschijn; daarmee zijn herstelwerkzaamheden aan het orgel door deze orgelmaker rond 1905 gedocumenteerd.

De windlade

Het pijpwerk is in hele tonen op één eiken windlade geplaatst. Voor de *Praestant 4 vt Bas* is een kantsleep aan de voorzijde van de lade aangebracht. De pijpstukken en -roosters zijn eveneens van eiken. De grootste cancellen (C en Cis) zijn in het midden van de lade geplaatst, vandaar uit lopen de cancellen, als gezegd in hele tonen, qua grootte naar de zijkanten van de lade af. Vanwege de geringe oppervlakte van de lade (140 x 45 cm.) zijn veel pijpen middels conducten afgevoerd. De volgorde van de registers op de lade is van voren naar achteren (idem van de registerknoppen van rechts naar links): Praestant 4vt Bas, Holpyp 8 vt, Fluit Travers 8', Viola di Gamba 8 vt, Fluit 4 vt, Praestant 4 vt Disc., Woudfluit 2 vt. De windlade is conserverend hersteld.

Door middel van extra slepen die gezamenlijk met één registerknop (de forte-registerknop; zie boven) worden bediend, kan de windtoevoer naar de pijpen van naast elkaar op de lade geplaatste Viola di Gamba 8 vt, Fluit 4 vt, Praestant 4 vt Disc. en Woudfluit 2 vt worden afgesloten of geopend. Zo kon (en kan) de organist snel van een sterke (forte) naar een zachte (piano) registratie omschakelen, of omgekeerd, van piano naar forte. Dergelijke snelle registratie-mogelijkheden waren bedoeld om het gemis van een tweede manueel enigszins te ondervangen.

Het door Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman toegepaste systeem wijkt sterk af van andere in het Noorden des lands gebruikelijke piano/forte-schakelingen, maar is verwant met een door de Goudse orgelmaker B.J Gabry toegepast systeem (bijvoorbeeld op diens orgel uit 1825 in de Remonstrantse Kerk te Waddinxveen). Nicolaas Anthonie Gerhardus Lohman zal via zijn vader, die enige jaren in Gouda woonachtig was en in contact stond met Gabry, bekend zijn geweest met dit systeem. Bij Gabry wordt de piano/forte-schakeling bediend met een trede rechts naast het pedaalklavier; de organist kan zijn handen dus op, of direct boven, het klavier houden. Omdat hij in Nieuw-Scheemda de trede voor de windvoorziening oorspronkelijk rechts naast het pedaalklavier had geplaatst, heeft Lohman voor de piano/forte-schakeling moeten kiezen voor een bediening met een registerknop. Doordat het basgedeelte van de Praestant 4 vt met wind gevoed wordt vanuit een kantsleep aan de voorzijde van de windlade, kon Lohman dit niet opnemen in de piano/forte-constructie, de discant van de Praestant 4 vt echter wel. Aangezien niet aannemelijk is dat hieraan muzikale overwegingen ten grondslag lagen, ligt de veronderstelling in de rede dat Lohman de kantsleep tijdens de bouw van het orgel toevoegde; het is zeer wel denkbaar hij een reeds voor eigen risico gebouwd orgel

(waarmee hij mogelijk ook had geadverteerd) verkocht aan de Doopsgezinde gemeente te Nieuw-Scheemda, die een vergroting van het instrument wenste.

De mechanieken

Vanaf het manuaal loopt de toetsmechaniek via een winkelbalk naar het onder de windlade geplaatste eiken walsraam (walsen van eiken en walsarmpjes van metaal). Het pedaalklavier is aan het manuaal aangehangen middels een eiken walsbordje (met eiken walsjes en metalen walsarmpjes). De mechanieken zijn zorgvuldig hersteld en opnieuw uitgeregeld.

Het pijpwerk en de dispositie

Zoals reeds gemeld is het metalen pijpwerk vrij boers van makelij. Het houten pijpwerk is daarentegen verfijnd van factuur.

De pijpen C en Cis van de Praestant 4 vt staan achter het front; ze zijn vanwege de geringe beschikbare hoogte verkropt. Al het pijpwerk is origineel. Het is terughoudend hersteld; de uitermate authentiek bewaard gebleven intonatie is eveneens gerespecteerd, om het prachtige, sedert 1866 niet aantetaste, patina te behouden. De klank van het orgel is, gelet op het bouwjaar, verrassend klassiek/galant te noemen.

Manuaal (C-f^{'''})

Holpyp	8 vt. Bas/Discant	Gedekt; Bas grenen, c'-h' eiken, vanaf c'' metalen pijpen.
Fluit Travers	8 vt.	C-H gecombineerd met de Holpyp 8'; vanaf c open, eiken pijpen.
Viola di Gamba	8 vt.	Discant; open metalen pijpen.
Praestant	4 vt. Bas/Discant	Open, metalen pijpen; D-a in het front.
Fluit	4 vt.	C-H grenen, vanaf c metalen pijpen; C-f'' gedekt, fis''-f''' open pijpen.
Woudfluit	2 vt. Bas/Discant	C-H gedekt, eiken; vanaf c open metalen pijpen.

Aangehangen Pedaal (C-c).

Nihil (loze registerknop).

Forte-registertrekker (dubbele slepen voor de Viola di Gamba 8', de Praestant 4' Disc., de Fluit 4' en de Woudfluit 2' gezamenlijk).

Bas/Discant-deling h/c'.

Winddruk 68 mm. waterkolom.

Stemtoonhoogte a=435 Hz, gelijkzwevende stemming.

Graag dank ik Frans Talstra (Kommerzijl) hartelijk voor zijn uitvoerige informatie over de geschiedenis van dit orgel.

Met grote kennis van zaken en toewijding hebben Jan Veldkamp en Dolf Tamminga met hun team dit kostbare en kostelijke kleinood weer volledig in ere hersteld. Moge het na decennia zwijgen weer tot in lengte van jaren haar welluidende klanken laten horen.

Utrecht, maart 2010.

Peter van Dijk.